

John Toland

Levelek Szerénához¹

IV. levél: Egy holland úriemberhez, arról, hogy Spinoza filozófiai rendszere minden elv és alap nélküli

1. Nagyon jó irányban tapogatózik, Uram, midőn azt képzelem, hogy ilyen kellemes visz-szavonultságban a legtökéletesebb boldogságot élvezem, amelyet csak e Föld lehető-vé tesz: a test egészségét s a szellem nyugalalmát. Azonkívül, hogy a levegő fölöttébb tiszta, ez az ország bővelkedik mindenféle vadban is; és embertársaim számára, úgy tűnik, tökéletesen ismeretlen a cselvetés vagy az erőszak minden formája azokon kívül, melyeket a vadállatok, madarak s halak ellen alkalmaznak. Kinézetükből nem olvasható ki hajóhadak s hadseregek jó vagy balszerencséje – nem úgy, mint az Ön fecsegő, kotnyeles polgárainak megjelenéséből; éppoly keveset tudnak a külügyekről, mint arról, hogy mi folyik a planéták világában; s ha néha tájékozódnak is a dolgok állása felől az udvarnál, akkor sem azért teszik, hogy megtudják, ki élvezi az uralkodó kegyét vagy ki vesztette el azt, ki lesz a következő, aki elfoglalja vagy éppen elhagyja a miniszteri széket; hanem csak azíránt tudakozódnak, hogy a nemzet javának gondját miként viselik, és hogyan őrzik biztonságát, gazdagságát s hatalmát. Aki csak képes e célok előmozdítására, és tesz is értük valamit, azt a legjobb barátjuknak tekintik; s egyetlen párt neve vagy fondorlatai sem érhetik el, hogy egy ilyen ember ellenségeivé váljanak.

2. Ugyanakkor azonban, Uram, nem tudom egykönnyen megbocsátani Önnek, hogy attól tart: bármi, amit Ön küld nekem, zavarja nyugalmaamat ezen ártatlan népek között; hisz minden levél, mely Öntől érkezik, épp annyira kellemes és tanulságos, amennyire az itteniek egyszerűek s őszinték. A Spinoza dicséretére használt, fennkölt kifejezéseit éppoly kevésbé hibáztathatom, amennyire a Lucretius által lépten-nyomon Epikurosra halmozott, túlzó magasztalásokat; mert amíg csak Ön úgy véli, hogy Spinoza rendkívüli személyiség, aki magasan felülmúlja az emberiség közrendjét, és akit felismerései minden filozófusnál boldogabbá tettek, addig valóban nem várható el Öntől, hogy visszafogottabban nyilatkozzék róla, mint ahogyan tette; s ha Ön költő volna, akkor nyilván még emelkedettebben zengené dicséretét.

3. Ami mármost engem illet, sohasem fogom azt mondani, hogy Spinoza, csupán azért, mert számos dolgot valóban igen rosszul fogott fel, semmit sem gondolt el jól. Ellenkezőleg, sok szerencsés gondolata volt, és úgy tűnik, csodálatos képességekkel rendelkezett, jóllehet az általa elsajátított műveltség – a matematika bizonyos részeitől s a rabbinikus tanulmányoktól eltekintve – a jelek szerint nagyon is mérsékelt volt. Hasonlóképp azt is megengedem Önnek, hogy igazán józanul élt, országának törvényeit betartva, s hogy nem volt a vagyonfelhalmozás szennyesszenvedélyének megszállottja; mert az ókori történelem s a jelen tapasztalat mit sem igazol inkább, mint hogy amiként az igazság hirdetői nem mindig a legnagyobb szentek, úgy a téves elveket valló emberek gyakorta példás életet éltek; és Ön tudja, hogy Bayle úr a *Különféle*

¹ A műfordítás első része a *Világosság* 2008/6., a második a 2008/9–10., a harmadik pedig a 2008/11–12. számában jelent meg.

gondolatok az üstökösök kapcsán című művében világosan bebizonyította, hogy még az ateizmus sem feltétlenül teszi az embert gonosszá, jöllehet Bayle rögtön hozzáteszi, hogy a biztonsággal, hírnévvel és érdekekkel kapcsolatos megfontolások nem nyújtanak olyan hatékony védelmet az erkölcstelenség ellen, mint a vallás tanításai.² Továbbá abban is egyetértek Önnel, hogy Spinoza ellenlábasai egyáltalán nem tudták elrettenteni a tanítványait azzal, hogy gyalázó és megalázó jelzőkkel halmozták el őt a tanai miatt; hisz az ilyen szégyenletes, apró fortélyok csak a tévedés pártolóihoz illenek, ellentétesek a vallással csakúgy, mint a hétköznapi udvariassággal, és felkorbácsolhatják ugyan egy babonás tömeg indulatait, de sohasem fognak hatni értelmes emberekre, akik a dolgokról annak megfelelően ítélnék, ahogy azok magukban véve vannak, és nem úgy, ahogyan szenvedélyes és igazságtalan ellenfelek szemében megjelennek.

4. Ne gondolja, Uram, hogy akár amiatt tanúsítok mérsékletet, hogy tekintettel vagyok arra a tiszteletre, melyet Ön érez Spinoza emléke iránt, akár amiatt, hogy most már inkább magamévá teszem az ő véleményeit, mint amilyen mértékben Ön ezt részemről tapasztalta ezelőtt; egyszerűen csak úgy vélem, hogy a pusztá spekuláció dolgaiban ily módon kellene eljárni a világ minden emberével szemben, erkölcstelen cselekedeteiket (ha egyáltalán akad olyasmi, amiben bűnösök) a törvény intézkedéseire bízva s a magisztrátus figyelmébe ajánlva. Olyannyira nem tértem át az Ön házában általunk megvitatott tézisekre, hogy éppenséggel meg vagyok győződve afelől, hogy Spinoza egész rendszere nemcsak hamis, hanem ingatag is, és mindennemű alapot nélkülöz. Nem arra gondolok, hogy egyáltalán nincsenek véletlenszerű igazságok a könyvében, ahogyan az sem igaz, hogy gondatlanság folytán ne csúsztak volna be egyes hibák az övénél jobbakba is; hanem azt állítom, hogy semmi igaz dolog nem következik a rendszeréből, amely – ha valóban alapok és elvek nélküli – nem szolgálhat semminő, múlt- vagy jövőbeli nehézség magyarázatára, sem pedig nem szolgáltat jobbat észérveket azok helyett, melyeket általában elfogadunk.

5. Még ha Spinoza a lehető legerkölcösebben élt is, Ön – fölteszem – akkor sem fogja őt fölmenteni sok olyan, emberi gyengeség alól, melyekkel a legjobbaknak is meg kell küzdeniük; s hajlamos vagyok gyanítani, hogy legfőbb gyöngesége abban állott, hogy zabolátlanul vágyott egy filozófiai iskola vezetőjévé válni, tanítványokat szerezni, s egy új filozófiai rendszert létrehozni, melyet az ő neve fémjelezhet majd; hisz mesterének, Descartes-nak e téren való szerencséje még friss és biztató példával szolgált. Erre a következtetésre nem annak alapján jutottam, hogy gyakran használ olyan kifejezéseket, mint „az én filozófiám” vagy „rendszerünk” és ehhez hasonlókat; s nem is szeretném, ha mindenkit megvádolnának ezzel a modorossággal, aki csak valamely sajátos felfedezést tesz, vagy éppen megváltoztatja a filozófia egész arculatát, és teljesen új módszert vezet be; hiszen az ilyeneket kétségtelenül mozgathatja a pusztá igazságszeretet s a társadalom javának keresése, úgyhogy nem is fognak elutasítani semmi egyebet, mint olyasmit, amit ténylegesen ártalmasnak, tévesnek vagy haszontalannak ítélnék. Annak ellenére, hogy gyökeresen megreformálta a filozófiát, Szókratészre sose vetült ama gyanú árnyéka sem, hogy egy új iskola vezetője kívánna lenni; és Cicero nagyon helyesen jegyzi meg, hogy Szókratész tanítványai megsokszorozták vetekedéseiket, pártokra szakadtak, s tönkretették mesterük tanítását, amikor rendszerré formálták, kétségtelenül arra

²Pierre Bayle *Pensées diverses sur la comète* című műve (melyet ma gyakran egyszerűen *Lettre sur la comète*, *Levél az üstökösről* címen idéznek) először 1682-ben jelent meg. CLXXII. fejezete tárgyalja egy képzeletbeli, ateista társadalom erkölceit (*Si une Société d'Athées se feroit des loix de bien-séance et d'honneur*; „Arról, hogy egy ateistákból álló társadalom hozna-e önmaga számára illemszabályokat és a becsülettel kapcsolatos törvényeket;” ed. Prat, II: 102–103).

törekedve ezáltal, hogy megmagyarázzanak ezer olyan dolgot, melyekről Szókratész nem is álmodott, és amelyekből – úgy találjuk – még ama mesébe illő spekulációkat is levezették, melyeket a mester mint az élet számára haszontalanokat, időigényeseket, a világ számára érdektelenekeket és mindörökké érthetetleneket vetett el.³

6. De ha valaki a filozófia egész rendszerét vagy első elvek lefektetése nélkül építi föl, vagy ingatag alapra; s ha azután, midőn figyelmeztetik hibájára, és eszébe juttatják a rendszerét veszélyeztető nehézségeket, mégsem pótolja a hiányosságot, sem pedig nem nyújt magyarázatot a problémákra semmi olyasmi által, amit felvett rendszerébe, de nem is ismeri el a hibáját, akkor ésszerű föltételeznünk, hogy túlságosan is szereti a maga új világát (elvégre a filozófiai rendszerek ehhez hasonlatosak) ahhoz, hogy valaha is elismerjen egy önmagánál jobb teremtőt; míg az, aki nem tűz ki más célt maga elé, mint az igazság felmutatását és terjesztését, s nem elégedhetik meg képzelgéssel vagy találgatással, ilyen helyzetben egyáltalán nem szégyenkezne megvalani és helyesbíteni tévedését.

7. Vizsgáljuk meg mármmost, hogy Spinoza vajon bűnös-e a vád tekintetében, melyet ellene felhoztam! Tisztességes módon elő fogom terjeszteni bizonyítékaimat, s hagyom, hogy Ön maga legyen az ügy bírója, bár úgy tűnik, határozott előítéletet táplál magában Spinoza javára. Még legnagyobb csodálójának sem kell bizonyítanom, hogy Spinoza csupán egyetlen szubsztanciát ismer el a világegyetemben, illetve hogy szerinte a világ minden alkotóelemének anyaga egyetlen összefüggő lényt képez, mely mindennütt ugyanolyan természetű, jóllehet különféleképpen módosult, s más és más változhatatlan, lényegalkotó és elidegeníthetetlen attribútumokkal rendelkezik. Ezen attribútumok közül (melyeket az őket hordozó szubsztanciával egyenlő mértékben öröknek tekint) a kiterjedést és a gondolkodást tartja a legjelentősebbeknek; habár megszámlálhatatlanul sok további attribútumot tételez fel, melyek megnevezésére nem vette a fáradságot. Még csak nem is utalt rá sehol, hogy a mozgás is közéjük tartozik; vagy ha igen, akkor nem lenne szabad ezt becsületszóra elhinnünk neki, de úgy sem, hogy nem szolgál meggyőzőbb érvekkel erről, mint amilyenekkel azt kívánta igazolni, hogy az anyag minden darabja s részecskéje állandóan gondolkodik; mert ez ellentmond az észnek és a tapasztalatnak egyaránt, melyek mindegyike bizonyítja az anyag kiterjedt voltát. Bármi legyen is a gondolkodás princípiuma az élőlényekben, a gondolkodás nem történhet meg egy agy használata nélkül. Bennünk, emberekben nem tudatosul egyetlen gondolat sem mindaddig, míg az agy működése szünetel; úgy találjuk, hogy az agyunkban és csakis ott gondolkodunk; s nem észleljük a gondolat egyetlen jelét sem olyan dolgokban, amelyeknek nincs agyuk, miközben minden olyan lény, mely rendelkezik aggyal, cselekedetei révén – úgy tűnik – a gondolkodás bizonyos fokáról tesz tanúságot. Ami Spinoza azon, körmönfont elmélkedéseit illeti, melyekkel az észszerűség látszata alatt próbálja bizonyítani azt, amit ilyenformán elvet a tapasztalat, nos, ezek tárgyában alkalomadtán elküldhetem Önnek gondolataimat; de jelen szándékom nem az, hogy egyenként cáfoljam meg minden tévedését, hanem hogy megmutassam: egész rendszere mindenestül megalapozatlan, miáltal egy csapásra összeomlik mindaz, ami a részét képezi.

³ Vö. „[...] *illam autem Socraticam dubitationem de omnibus rebus et nulla adhibita affirmatione consuetudinem disserendi reliquerunt. Ita facta est, quod minime Socrates probabat, ars quaedam philosophiae et rerum ordo et descriptio disciplinae.*” (Cicero, *Academica I* [4, 17; „Ama szókratikus kételkedést pedig minden dolog felől s a minden állítás nélküli fejtegetési módot elhagyták. Így jött létre a filozófia valaminő mestersége – amit Szókratész egyáltalán nem tartott helyesnek – és a dolgok valamely rendje és egy tudomány leírása”). Rackham kiadása [Loeb 268] *dubitationem* helyett *dubitanter-t* olvas.)

8. Minden tekintetben egyetértünk azzal, hogy az anyag megszakítás nélküli változásai a mozgás hatásai, amely végtelen sok különböző alakot, keveréket és érzéki minőséget hoz létre. De különbséget kell tennünk a helyváltoztató mozgás és a mozgatóerő avagy cselekvés között; hisz a helyváltoztató mozgás csupán az elhelyezkedés megváltozása, azaz ugyanazon testnek több más test megfelelő részeihez való, ismételt viszonyítása; úgyhogy az ilyen mozgás semmiben sem különbözik magától a testtől, és nem is képez valamely valóságos létezőt a természetben, hanem a test elhelyezkedésének pusztá modusza vagy megítélése, valamint bizonyos, a testen belüli vagy kívüli erő vagy cselekvés hatása. Bár a mozgás rendes szabályai csupán megfigyelések, melyeket a helyváltoztató mozgás során általában lejátszódó események tapasztalatára alapozunk, illetve e megfigyelésekből levezetett, valószínűségi számítások, a cselekvést vagy mozgatóerőt mégis gyakran hasonlóképpen a „mozgás” névvel illetjük, s így összekeverjük az okozatot az okkal, ami máris mérhetetlen zűrzavart okozott, és képtelenségek garmadáját idézte elő. De mindazok, kik az anyagban lejátszódó különféle változásokról értekeztek, bizonyára ezt a mozgatóerőt tartották a változások okának, vagy pedig – ellenkező esetben – céltalanul fáradoztak; hisz ha ezt egyszer megmagyaráztuk, akkor már könnyű úgy értelmezni a helyváltoztató mozgást, mint ennek eredményét, és nem másképp. A matematikusok általában adottnak tekintik a mozgatóerőt, s úgy tárgyalják a helyváltoztató mozgást, ahogyan találják: anélkül, hogy különösebben elgondolkodnának az eredetéről; a filozófusok azonban más-hogyan járnak el, vagy inkább másképp kellene eljárniuk.

9. Aki tehát az első okok alapján kísérel meg magyarázni a világ eredetét, jelen működését vagy az anyag tulajdonságait, annak a mozgás első okával kell kezdenie; mert a kiterjedés pusztá ideája semminő sokféleségre sem utal, sem a változás okára; s mint-hogy egyedül a cselekvés lehet képes bármilyen változást előidézni a kiterjedésben, ezért e cselekvést vagy mozgásprincípiumot kellőképp tisztázni kell és meg kell alapozni, különben rendszerünk hamarosan hibásnak találtatik majd. Ha a mozgás princípiumát adottnak vesszük, a rendszer egyszerű hipotézis marad; de ha bebizonyítjuk s elmagyarázzuk, akkor számíthatunk rá, hogy nagyobb bizonyosságra lelünk, mint ami eddig a természetfilozófiában szokásos volt. Ez esetben viszont nem elégséges a helyváltoztató mozgásra építeni, amely – mint fentebb mondtuk – mindössze e princípium *hatása*, miként a természetben előforduló minden egyéb, változatos állapot is; amilyen például a nyugalom, melyet ma már sem hiánynak, sem abszolút passzivitásnak nem szokás tekinteni, mivel ugyanakkora erő szükséges a testek nyugalomban tartásához, mint mozgásához; minélfogva a helyváltoztató mozgás és a nyugalom csupán viszonyító terminusok, múltékony moduszok, nem pedig pozitív vagy valóságos létezők.

10. Nehéz megállapítani Görögország legkorábbi bölcseinek hiteles véleményét; de Anaxagorász óta a filozófusok többsége mindenütt azt fektette le alapelveként, hogy miután az anyag önmagában véve passzív, rest és nehézkes tömeg, ezért az Istenség (melyet az anyagtól különállóként vettek fel) közölt vele mozgást, jóllehet az emberi értelmet meghaladó módon. Ezután rátérnek annak megmutatására, hogy e mozgás milyen elkülönülést idézett elő az anyagban, minő, különböző tömegű és alakú részecskék jöttek létre hatására, s hogy a világegyetem és annak minden része *miként* (nem azt kérdelem: milyen jól) jutott a jelenlegi állapotába. Spinoza ezzel szemben nem tételez fel egy, a világ anyagától elkülönült vagy különböző lényt, amely mozgást közölne vele, s fenntartaná vagy megőrizné benne azt, amennyiben a világ eleve nem rendelkezik mozgással. Úgy épít a helyváltoztató mozgással kapcsolatos összes, közhasz-

nálában lévő képzetre, hogy eszébe sem jut megmutatni a mozgás bárminő okát; mint-hogy nem hajlandó elismerni egy vezérlő Istenség behatását, s nem képes (amint azt Ön is mindjárt látni fogja) jobb vagy legalább ilyen jó magyarázat megalkotására. Ennek ellenére azon a véleményen volt, hogy az anyag a természete szerint passzív; mert *Etikájának* avagy rendszerének második részében, a tizenharmadik tétel első axiómájában kifejezetten állítja, hogy „minden test vagy mozog, vagy nyugszik”.⁴ S hogy megmutassam Önnek, hogy nem a viszonylagos nyugalomra vagy más testek ellenállására céloz, idézem a második lemma bizonyítását, melyben Spinoza hozzáteszi ehhez azt, hogy „minden test lehet időnként az abszolút mozgás, időnként pedig az abszolút nyugalom állapotában”.⁵ Mi sem bizonyosabb ennél; ám ha az anyag egy tetszőleges vagy összes darabkája lehet az abszolút nyugalom állapotában, akkor mindörökké abban is kell maradnia, hacsak föl nem veszünk valamely külső okot, amely mozgásba hozza, s ilyen okot Spinoza sehol sem jelölt meg; arról nem is beszélve, hogy az anyag egésze is passzív lehet, ha bármely tetszőleges része az lehet.

11. Spinoza a maga egész rendszerében sehol sem tett kísérletet arra, hogy meghatározza a mozgást vagy a nyugalmat, ami megbocsáthatatlan vétek egy filozófus részéről, akár véletlenül, akár szándékosan járt el így; mégis ő maga mondja az *Etikában*, hogy „a mozgás és a nyugalom a testek közötti mindennemű különbözőség okai”,⁶ melyekből „az egyedi testek elkülönülése származik”;⁷ illetve hogy „végtelen sok dolog származik a mozgásból s a nyugalomból”.⁸ E téma fejtegetése során semmit sem fogok idézni a többi művéből, elvégre a *Teológiai-politikai értekezésben* nem volt alkalma e tárgyakkal foglalkozni, *Levelezésének* egyik darabjában pedig kijelenti, hogy nem vállalja a felelősséget semmiért, amit a *Descartes alapelveinek bizonyításában* írt, s kötelezte is Meyert, a kiadóját, hogy a könyv *Előszavában* közölje ezt a világgal, amit az ennek megfelelően meg is tett; mivel e művét egy tanítványa kérésére írta, s bizonyításait Descartes definícióira, posztulátumaira és axiómáira építi fel, melyeket feltételelesen igaznak vesz, de nem hisz el. Úgyhogy az *Etika* (e cím alá rendezte el egész filozófiáját) tekintendő a saját rendszerének; egyedül ebben és a *Levelezésben* találhatjuk meg ténylegesen vallott filozófiai nézeteit. Miután ekképp tisztességesen jártunk el vele szemben (s ez nem több, mint amit az igazságosság megkövetel), immár nem szükséges, hogy levezetésekkel bizonyítsuk, hogy a mozgást *nem* tartotta az anyag elidegeníthetetlen attribútumának; hisz ha mégis így tett volna, akkor sem hittük volna el neki hathatós bizonyíték nélkül; egyszóval, e tézis kapcsán nem kell fáradoznunk, mivel Spinoza világosan állítja az ellenkezőjét, abban pedig bizonyosak lehetünk, hogy képes volt kifejtetni a saját véleményét. Oldenburghoz írott első levelében, melyben *Etikája*

⁴ „*Omnia corpora vel moventur, vel quiescunt.*” [Spinoza, *Ethica* II, a 13. tételt követő első axióma.]

⁵ „[...] *omnia corpora [...] absolute iam moveri, iam quiescere possunt.*” [Spinoza, *Ethica* I, a 14. tétel előtti 2. lemma bizonyítása.]

⁶ „*Corpora ratione motus et quietis, celeritatis et tarditatis, et non ratione substantiae ab invicem distinguuntur.*” (II. rész, a 14. tétel előtti 1. lemma [pontosabban fordítva: „a testek a mozgás és a nyugalom, a sebesség és a lomhaság tekintetében különböznek egymástól, nem pedig a szubsztancia tekintetében.”])

⁷ „*Corpora res singulares sunt, quae ratione motus et quietis ab invicem distinguuntur.*” (Uo., a 14. tétel előtti 3. lemma bizonyítása; pontosabban fordítva: „a testek egyedi dolgok, amelyek a mozgás és a nyugalom tekintetében különböznek egymástól.”)

⁸ „[...] *non tamen propterea Deus magis dici potest ex libertate voluntatis agere, quam propter ea, quae ex motu et quiete sequuntur (infinita enim ex his etiam sequuntur), dici potest ex libertate motus et quietis agere.*” (I. rész, 32. tétel, 2. következtetett tétel [a teljes szöveg fordítása: „De ezen az alapon még nem lehet inkább azt mondani, hogy Isten az akaratának szabadságából kifolyólag cselekszik, mint amennyire ama dolgok miatt, melyek a mozgásból s a nyugalomból következnek (mert végtelen sok dolog következik ezekből is), azt lehet mondani, hogy a mozgás és a nyugalom tekintetében élvezett szabadságból kifolyólag cselekszik.”])

egy részét közli vele, a következőképpen fogalmaz: „Figyelembe kell vennie, hogy 'attribútum' alatt mindazt értem, ami önmaga által és önmagában véve érthető, oly módon, hogy a fogalma nem tartalmazza”, illetve nem tételezi fel „semmi más dolog fogalmát; amiként például a kiterjedést önmaga által s önmagában fogjuk fel, a mozgást viszont nem; hiszen úgy fogjuk fel mint más dologban lévő, a fogalma pedig tartalmazza a kiterjedést”.⁹ Ez tökéletesen világos és határozott; azt pedig nem fogjuk most vizsgálni, hogy mindez mennyire lehet igaz vagy hamis a kiterjedésre, ami csupán egy absztrakt idea, és ugyanúgy nem fogható fel alany nélkül, mint a mozgás.

12. Spinoza, aki *Etikájában* azzal büszkélkedik, hogy a dolgokat első okaikból vezeti le (amit a skolasztikusok *a priori* eljárásnak neveznek), Spinoza, mondom, miután semmi magyarázatot nem adott arra nézvést, hogy az anyag hogyan kezdett mozogni, illetve hogy a mozgás miként marad fenn – mivel nem tette meg Istent Első Mozgatónak, sem a mozgást az anyag attribútumának (hanem épp ellenkezőleg járt el) –, de még csak azt sem fejtette ki, hogy mi a mozgás, nyilván nem tudta megmondani, hogy az egyedi testek különbözősége miként egyeztethető össze a szubsztancia unicitásával, tehát az anyagnak az egész világegyetemben való önazonosságával; minélfogva nyugodt lélekkel levonhatom azt a következtetést, hogy rendszere egészében véve ingtag, mindennemű alapot nélkülöz, kiérleletlen és filozófushoz nem illő. De hogy a Spinoza iránti jóindulata miatt ne ragadtassa el magát annyira, hogy azt gondolja: egy ilyen nagy ember nem botolhatott ekkorát már a küszöbnél, úgyhogy bizonyára orvosolta e hatalmas hibát valamivel, ami alkalmasint elkerülte a figyelmemet, remélem, hinni fog Spinoza saját szavainak, melyeket egy olyan emberhez intézett, aki nem akart fenntartások nélkül felesküdni Spinoza filozófiájára, de akit a véleménykülönbség éppoly kevésbé befolyásolt a Spinoza iránti érzelmeiben, mint amennyire a közöttünk most fennálló nézeteltérés sem változtat az egymás iránti jóindulatunkon. Valóban figyelemre méltó, hogy Spinoza minő késlekedés, csúsztatások és kifogások révén kerülte el azon ellenvetések megválaszolását, melyeket e kérdéskör kapcsán tettek neki; annyira, hogy változatlanul abban a hitben vagyok, hogy egyszerűen nem tudott megválni a rendszerétől, s attól a reménytől, hogy egy új filozófiai iskola vezetője lehet.

13. De bármiként legyen is ez (hisz óvakodnunk kell attól, hogy találgatásokba bocsátkozzunk elhunyt emberek gondolatai felől), a 63. levél szerzője Spinoza *Poszthumusz műveiben* igen ésszerű és szerény kérdést intéz hozzá, amely – hacsak nem nyer kielégítő megoldást – romba dönti, amint azt bizonyítottuk, Spinoza filozófiájának egész épületét. „Ha ráér – írja Spinoza barátja –, s alkalma nyílik rá, akkor alázatosan kérem Öntől a mozgás igaz definícióját, valamint e definíció magyarázatát; és útmutatást afelől, hogy mi módon lehet *a priori* magyarázni (miután a kiterjedés, önmagában fontolóra véve, oszthatatlan, változhatatlan stb.), hogy a változatosság ilyen széles skálája alakulhatott ki, továbbá hogy ennek következtében létrejöhetnek a bármely, tetszőleges test részecskéiben mutatkozó formák, amelyek azonban minden testben különbözőek, s eltérnek azon részek formáitól, melyek egy másik test alakját képezik.”¹⁰ Nos, mit válaszol erre Spino-

⁹ „Ubi notandum, me per attributum intelligere omne id, quod concipitur per se et in se, adeo ut ipsius conceptus non involvat conceptum alterius rei; ut, exempli gratia, extensio per se et in se concipitur, at motus non item. Nam concipitur in alio, et ipsius conceptus involvit extensionem.” [2. levél, Henry Oldenburghoz, a londoni Royal Society titkárához.]

¹⁰ „Si otium est, et occasio sinit, a te submissee peto veram motus definitionem, ut et eius explicationem; atque qua ratione (cum extensio, quatenus per se concipitur, indivisibilis, immutabilis etc. sit) a priori deducere possimus tot tamque multas oriri posse varietates, et per consequens existentiam figurae in particulis alicuius corporis, quae tamen in quovis corpore variae et diversae sunt a figuris partium, quae alterius corporis formam constituunt?” [59. levél, W. von Tschirnhaustól, 1675. január 5.]

za? Vagy válasz helyett netán továbbigazítja barátját egy olyan szöveghelyre, ahol az kész választ talál kérdésére? Távrolról sem; mert a következő levélben a következő szavakkal felel: „Ami a többit illeti, tehát a mozgásra vonatkozó kérdést, s azokat a dolgokat, melyek a módszerrel kapcsolatosak, ezeket más alkalommal közlöm majd, mivel még nincsenek rendszeresen leírva.”¹¹ Barátja, aki nem hagyta, hogy ilyen könnyen leszereljék, s akinek tudásszomja túl nagy volt ahhoz, hogy türelmesen várjon, a 69. levélben újra emlékezteti erre a problémára: „Csak nagy nehézségek árán tudom elgondolni – mondja –, miként lehet *a priori* bizonyítani olyan testek létét, melyek mozgásokkal és formákkal bírnak; mivel a kiterjedésben, ha önmagában vesszük fontolóra, semmi ezekhez hasonló nem található.”¹² Erre Spinoza minden magyarázat nélkül így felel a következő levélben: „Nemcsak nehéz, mint Ön mondja, hanem egyenesen lehetetlen egyedi testek létezését bizonyítani a Descartes felfogása szerint vett kiterjedésből,¹³ tehát a passzív tömegeből; hisz a nyugalomban lévő anyag nyugalomban is fog maradni, ameddig csak teheti, s csupán egy erősebb, külső ok által lesz mozgásba hozható; minélfogva nem haboztam egykoron kijelenteni, hogy Descartes természetfilozófiai alapelvei használhatatlanok, hogy ne mondjam, képtelenek.”¹⁴ Levelezőtársa, aki jól tudta, hogy Spinoza – bár (a már korábban kialakított) rendszere akkor még nem kapott nyilvánosságot – nem ismer el semmilyen külső okot, erre minden eddiginél komolyabban kéri őt, hogy minden kertelés nélkül fejtse ki gondolatait, mivel a fent idézettekben közönséges kifejezésekkel bátyázta körül magát: „Szeretném – mondja barátja a 71. levélben –, ha volna kedves tájékoztatni e tekintetben, azáltal hogy közli: miként lehet megmutatni, hogy a dolgok sokfélesége levezethető a kiterjedés Ön által felvett fogalmából, hisz Ön említi Descartes tézisé, mellyel ő világossá tette, hogy ezt semmi más úton nem tudja levezetni a kiterjedésből, mint csakis úgy, hogy felteszi: a dolgok sokfélesége abból ered, hogy Isten mozgást közölt a kiterjedéssel. Descartes ezért, úgy ítélem, az egyedi testek létezését nem a nyugvó anyagból vezeti le – hacsak Ön a mozgató Isten feltételezését nem tekinti semmisnek –, mivel Ön maga sem mutatta meg, miként következik a testek létezése *a priori* szükségszerűen Isten lényegéből; amit viszont Descartes, ki ezt meg akarta mutatni, az emberi értelmet meghaladónak hitt. Minélfogva erősen kérem Öntől e kérdés magyarázatát, jól tudván, hogy Ön valójában mást gondol róla – hacsak nincs valami nyomós oka annak, hogy mindeddig tartózkodott attól, hogy tisztázza ezt a dolgot.”¹⁵ Ez

¹¹ „Caeterum, de reliquis, nimirum de motu, quaeque ad methodum spectant, quia nondum ordine conscripta sunt, in aliam occasionem reservo.” [60. levél, Spinoza válasza Tschirnhausnak.]

¹² „[...] difficulter admodum concipere queo, qui a priori corporum existentia demonstratur, quae motus et figuras habent; cum in extensione, absolute rem considerando, nil tale occurrat.” [80. levél, Tschirnhaus Spinozának, 1676. május 2.]

¹³ Descartes nézeteit a kiterjedés (*extensio*), a test (*corpus*) és a tér (*spatium*) fogalmainak egymáshoz való viszonyáról lásd a *Principia Philosophiae* (AT VIII) II:11–13-ban; az anyag változatosságának a mozgáshoz való viszonyáról és a mozgásról lásd ugyanott, 23–29. (A ford.)

¹⁴ „[...] ex extensione, ut eam Cartesius concipit, molem scilicet quiescentem, corporum existentiam demonstrare non tantum difficile, ut ais, sed omnino impossibile est. Materia enim quiescens, quantum in se est, in sua quiete perseverabit, nec ad motum concitabitur, nisi a causa potentiori externa; et hac de causa non dubitavi olim affirmare rerum naturalium principia Cartesiana inutilia esse, ne dicam absurda.” [81. levél, Spinoza válasza Tschirnhausnak, 1676. május 5.]

¹⁵ „Velim, ut in hac re mihi gratificeris, indicando, qui ex conceptu extensionis secundum tuas meditationes varietas rerum a priori possit ostendi, quandoquidem meministi opinionis Cartesianae, in qua Cartesius statuit se eam ex extensione nullo alio modo deducere posse, quam supponendo motu a Deo excitato hoc effectum fuisse in extensione. Deducit ergo iuxta meam opinionem corporum existentiam non ex quiescente materia, nisi forte suppositionem motoris Dei pro nihilo haberes, quandoquidem, qui illud ex essentia Dei a priori necessario sequi debeat, abs te non sit ostensum, id quod Cartesius ostensurus captum humanum superare credebat. Quare a te hanc rem requiro, sciens bene te alias cogitationes habere, nisi alia sontica subsit forte causa, quare illud hactenus manifestum facere nolueris etc.” [82. levél, Tschirnhaus Spinozának, 1676. június 23.]

az ember igazságosan járt el Descartes-tal szemben; mert bár a karteziánus rendszer a legjobb esetben sem több, mint szellemes, filozófiai ábránd, Descartes sohasem volt oly nemtörődöm vagy pontatlan, hogy eszébe jusson az egyedi testek sokféleségét és különbözőségét a pusztta kiterjedésből levezetni, s ezért tételezte föl, hogy Isten kezdetben közölt egy lökést a rest tömeggel, amiből az első, második és harmadik elem anyagai egymás után kialakultak, ezekből pedig – Descartes sajátos elképzelésének megfelelően – az egész világegyetem elrendeződése. Minthogy azonban Spinoza sem ugyanezt, sem semmilyen más princípiumot nem vett fel az egyedi testek különbözőségének magyarázatára a szubsztancia azonossága mellett, ezért Ön – semmi kétség – el fogja ismerni, hogy minden furfang, szenvedély vagy részrehajlás nélkül, világosan bebizonyítottam, amire vállalkoztam: hogy filozófiáját egyáltalán nem valamely bizonyos vagy valószínű alapzatra építi föl, hanem igazolatlan feltevésekre, s ezekből vezeti le a maga és követői által demonstrációknak nevezett téziseket. Megszokta, hogy úgy tesz, mintha ilyenformán geometriai úton bizonyítaná állításait, holott tudta, hogy azok hamisak, hiszen ugyanilyen módszerrel bizonyította korábban Descartes elveit is. De maga e most említett mű is emlékezetes példája annak, hogy az embereket milyen könnyen félrevezeti ez a módszer (még ha önmagában véve abszolút bizonyos is), ha nincsenek hozzászokva ahhoz, hogy hosszú levezetések hajtsanak végre anélkül, hogy egyetlen láncszemet is kifejejtenének, s ha bármit is önmagában nyilvánvalónak tekintenek, amit pedig először bizonyítani kellene, illetve ha bármit bizonyítottnak vesznek pusztán valaki más tekintélye alapján vagy saját előítéleteik folytán. De hogy visszatérjünk Spinoza barátjára, nos, ő csupán általánosságokban mozgó választ kapott legutolsó kérdésére, minthogy Spinoza a 72. levélben így szólítja meg őt, miután elutasította Descartes definícióját az anyagról: „Amit Ön kérdez tőlem, hogy tudniillik a dolgok sokféleségét le lehet-e *a priori* vezetni a kiterjedés pusztta fogalmából, arról, azt hiszem, már kimutattam, hogy lehetetlen, s hogy következésképp Descartes tévesen definiálta az anyagot a kiterjedésből; ehelyett szükségképp úgy kell magyaráznunk az anyagot, mint olyan attribútumot, mely egy örökkévaló és végtelen lényeket fejez ki. De – ha élek – egy másik alkalommal talán világosabban is megtárgyalhatom majd Önnel e kérdéseket; mert mindeddig semmit sem tudtam rendszeresen leírni rólok.”¹⁶ Nem találjuk azt sem, hogy valaha is rendszeresen tárgyalta volna a mozgást, ami azért is megbocsáthatatlan, mert – bár *Etikáját* körülbelül ez idő tájt fejezte be – művén változtathatott volna, illetve hozzátehetett vagy elvehetett volna belőle, amit csak akar, hisz csak halála után jelent meg. A mozgás nem lehet azon attribútum sem, melyre itt gondol, mivel korábban világosan kijelentette az ellenkezőjét, s mivel semmi sincs egyetlen művében sem, ami ezt a fogalmat alátámasztaná.¹⁷

14. Nincs szükségem jobb bizonyítékra annak igazolására, hogy a legőszintébb és legkiválóbb ítélőképességű emberek is sok esetben az előítélet áldozataivá válhatnak – hisz Ön, barátom, sohasem vette észre ezt a hiányosságot, sőt, mindig azon az alapon magasztalta Spinozát, hogy mindent *a priori* bizonyít be. Épp ellenkezőleg: folyó

¹⁶ „*Quod petis, an ex solo extensionis conceptu rerum varietas a priori possit demonstrari, credo me iam satis clare ostendisse, id impossibile esse, ideoque materiam a Cartesio male definiri per extensionem; sed eam necessario debere explicari per attributum, quod aeternam et infinitam essentiam exprimat. Sed de his forsitan aliquando, si vita suppetit, clarius tecum agam. Nam hucusque nihil de his ordine disponere mihi licuit.*” [83. levél, Spinoza válasza Tschirnhausnak, 1676. július 15.]

¹⁷ Spinoza Descartes-kritikáját a mozgás és a test fogalma kapcsán részletesen tárgyalja Gueroult I., *Appendice* № 10: *La réfutation spinoziste de la conception cartésienne des corps* („A karteziánus testfogalom spinozista cáfolata,” 528–556). (A ford.)

hó 10-én kelt levelében erősen hangsúlyozza ama nehézségeket, melyek a mozgás bevett magyarázatait kísérik; miközben, fölteszem, magától értetődőnek tekinti, hogy az Ön hőse már orvosolta a bajt, holott, mint látja, sohasem tette. Hogy tehát most búcsút vegyek Spinozától, s közvetlenül Önhöz intézzem beszédemet, ismeretes, hogy az Ön említette nehézségek abból fakadnak, hogy az emberek összetévesztik az okot az okozattal, azaz a mozgatóerőt a helyváltoztató mozgással; és amikor úgy vélik, hogy megadták az utóbbi igaz definícióját, akkor valójában nem mondtak semmi egyebet azon kívül, hogy a mozgás – mozgás, némileg megváltoztatva a terminusokat; hisz amidőn egy golyó a gyepen gurul, s felvetődik a mozgás definíciójának kérdése, akkor ők nagy komolyan azt felelik, hogy *a mozgás az egyik test elmozdulása más testek közelségéből* stb.¹⁸ ezt pedig a tekézők éppoly jól tudják, mint a filozófus, mivel mindennap a saját szemükkel látják; de valójában e hatás *okának* magyarázatát szeretnék hallani, amiről viszont a filozófus általában véve éppúgy nem tud semmit, mint ők.

15. Ön nagyon helyesen mondja, hogy még azok is, akik gondosan megkülönböztetik az okot az okozattól, fölöttébb tanácstalanok a mozgatóerő tekintetében, hogy tudniillik miféle létező az, miben nyilvánul meg, az anyagban vagy azon kívül; mi módon képes az anyag mozgatására; hogy megy át egyik testről a másikra, illetve miként oszlik meg több test között is, miközben más testek nyugalomban maradnak; s még ezer hasonló talány zavarja meg őket. Ezért – miután nem képesek semmi efféle, valóságos létező felfedezésére a természetben, sem pedig annak eldöntésére, hogy egyáltalán testről vagy szellemről van-e szó, s még kevésbé hajlandók moduszként felfogni, hisz (egyéb ellenvetésektől eltekintve) semmilyen akcicens nem mehet át egy alanyról egy másikra úgy, illetve nem állhat fenn egy tetszőleges alanyban a maga sajátos oka nélkül úgy, hogy teljes egészében megszüntethető, miközben az alany épen marad – végül kénytelenek Istenhez folyamodni, s azt állítani, hogy amiként ő kezdetben az anyaggal közölte a mozgást, úgy változatlanul mindig újra megindítja és fenntartja azt, valahányszor és amíg csak alkalom nyílik erre; s hogy valóságosan hozzájárul minden mozgáshoz a világegyetemben.¹⁹ E rendszer azonban még fatálisabb következményekhez vezet, mint amilyenek azok, melyeket el szeretnének kerülni általa; hisz nem beszélve arról, hogy ily módon lerombolják azt a sokak által hangoztatott tételt, mely szerint Isten a kezdet kezdetén úgy közölt mozgást az anyaggal, hogy az önmagában véve elégséges volt a jövőre is, ráadásul még Istent teszik meg minden rossz forrásává a természetben, még akkor is, ha a mozgás nem egyéb, mint puszta modusz. Így például Isten lesz az, aki valóságosan mozgatja egy hamis tanú nyelvét, egy gyilkos kezét s törét, hogy ne is említsünk további olyan, nyilvánvaló nehézségeket, melyeket minden erkölcsstani és fizikatudományi distinkciójuk sem lesz képes megoldani. De miért vesztegessen akár egy szót is erre a rendszerre, ha egyszer – mint Cicero megjegyzi – a filozófusok, amidőn nem ismerik egy jelenség okát, mindig rögvest Isten szentélyébe menekülnek oltalomkérőként,²⁰ ami azt jelenti, hogy a dolgokat nem magyarázzák meg, hanem a saját hanyagságukat vagy rövidlátásukat fedezik, mivel hiúságuk

¹⁸ Toland a mozgás Descartes által adott definíciójára célozhat, vö. *Principia Philosophiae* II:25: a mozgás „egy test [...] áthelyeződése ama testek közelségéből, melyek őt közvetlenül érintik, s amelyeket nyugalomban levőnek tekintünk, más testek közelségébe” („*translationem [...] unius corporis ex vicinia eorum corporum, quae illud immediate contingunt et tanquam quiescentia spectantur, in viciniam aliorum,*” AT VIII:53).

¹⁹ Toland a malebranche-i okkacionalizmus rendszerére céloz.

²⁰ „*Sed omnium talium rerum ratio reddenda est; quod vos cum facere non potestis, tamquam in aram confugitis ad deum.*” (Az istenek természete, III. könyv [10, 24–25: „De minden ilyen dologról magyarázattal kell szolgálni; s miután ti erre képtelenek vagytok, ezért mintegy az oltárhoz menekültök az isten oltalmát kérve.”.)

nem engedi, hogy valamely más okot ismerjenek el, mint a közvetlen isteni beavatkozást egy olyan dolog esetében, melynek szálaít nem képesek felfejteni.

16. Ön talán nem is látja előre, minő kételyeket ébreszt majd önmagában, s mi hatalmas feladatot jelöl ki számomra azzal, hogy a mozgásról vallott magánvéleményem fölől érdeklődik. Mindig könnyebb mások hibáit leleplezni, mint kijavítani; s fölöttébb valószínű, hogy félreértik azt az embert, ki előbb közli véleményét (különösen, ha az gyökeresen új), mintsem hogy bizonyításaival és magyarázataival megalapozná; de miután barátságunk nem engedi, hogy megtagadjak Öntől olyasmit, ami módomban áll, ezért nyílt és őszinte leszek Önnel szemben e kérdés tekintetében. Úgy vélem tehát, hogy *a mozgás az anyag lényegéhez tartozik*, azaz ugyanolyan elválaszthatatlan annak természetétől, mint az áthatolhatatlanság vagy a kiterjedés, és a definíciójának részét kell képeznie. De amiként az anyagban megkülönböztetjük az egyedi testek *mennyiségét* az egész *kiterjedésétől*, melynek e mennyiségek csupán különböző meghatározásai vagy moduszai, amelyek a rájuk ható, különböző okoktól függően léteznek s szűnnek meg létezni, ugyanúgy – hogy érthetőbben fejezzem ki magam – azt szeretném, ha az egész e mozgását *cselekvésnek* neveznék, az összes helyváltoztató mozgást pedig, úgymint az egyenest és a körkört, a gyorsat és a lassút, az egyszerűt és az összetettet továbbra is *mozgásnak* hívnák, miután ezek csupán különböző, változékony meghatározásai ama *cselekvésnek*, mely mindig jelen van az egészben s annak minden részében, és amely nélkül nem fogadhatna be semminő módosulást. Tagadom, hogy az anyag passzív, halott tömeg, rest s lomha dolog lenne – vagy valaha is az lett volna – az abszolút nyugalom állapotában; s amikor most kifejezetten e témáról írok Önnek, akkor oda szeretnék kilyukadni, hogy e fogalom egymagában képes magyarázni a világegyetemben lévő mozgás állandó mennyiségét; egymaga bizonyítja, hogy nincs szükség vákuumra, s hogy ilyesmi nem is lehetséges; hogy az anyagot nem lehet helyesen definiálni nélküle; hogy megoldja az összes, a mozgatóerővel kapcsolatos nehézséget és minden további problémát is, melyeket korábban említettünk.

17. De Ön azt fogja mondani, hogy azonkívül, hogy véleményem önmagában véve is elképesztő, ráadásul még rengeteg ellenfelet is szerzek majd magamnak amiatt, hogy sok hipotézist és elméletet elkerülhetetlenül lerombol. Erre azt felelem, hogy nem a sértő fél vagyok, hanem az elszenvadó, és hogy egy cseppet sem fogom ettől zavartatni magamat, ha ily módon egy kicsit is hozzájárulhatok az igazság felfedezéséhez. Ez nem a dolgok kényelmes elrendezését szolgáló rendszer, mint azok, melyeket egyesek azért ötölnek ki, hogy különböző rendszereket összeegyeztessenek egymással, habár nem bizonyosak benne, hogy a sajátjuk igazabb, mint a többi. De ha képes vagyok maga a dolog természetéből igazolni – ahelyett, hogy más elméletét pártfogolnám vagy ellenezném –, hogy *a cselekvés az anyag lényegéhez tartozik*; hogy az anyagot nem lehet helyesen felfogni, sem pedig következképpen helytállóan definiálni nélküle; hogy semmit, ami az anyagban van, nem lehet magyarázni e lényegi cselekvés nélkül; s hogy könnyen kimutatható, hogy jelen van a legtöbb nehéz vagy kemény testben; akkor aztán pörölhetnek (már akik erre hajlamosak) Istennel vagy a Természettel, de nem velem, aki csupán az előbbieket alázatos tolmácsolója vagyok. Mindent összevéve, nem tartok ellenségektől, ha egyszer majd közlöm a világgal azt, amit egy barátomnak megírhatok e témáról; elvégre minden iskola a mozgással kénytelen magyarázni a természeti jelenségeket; s ezért akik teremtettnek hiszik az anyagot, éppúgy elgondolhatják, hogy Isten kezdetben a cselekvéssel is felruházta azt, csakúgy mint a kiterjedéssel; akik pedig örökkévalónak hiszik, azok ugyanazzal az erővel, amivel örökké

oszthatónak hiszik, hihetik mindörökké aktívnak is; ennek elismerése nélkül sohasem lesznek képesek számot adni egyetlen természeti változásról sem, amint azt fentebb Spinoza ellenében kimutattam. Egyedüli célkitűzésem bizonyítani, hogy *az anyag szükségképp ugyananyira aktív, amennyire kiterjedt*, és ebből magyarázni különböző tulajdonságait, amennyire csak lehetséges; de nem avatkozom bele ama vitákba, melyeket mások kezdeményezhetnek az anyag eredetéről vagy koráról.

18. Észreveheti, Uram, hogy fölöttébb kényelmesen s minden nyugtalanság nélkül dolgozom (vagy legalábbis nem hagyom magamat nyugtalanítani), ha egyszer alkalmam nyílhatott ilyen hosszú levelet írni néhány, az Ön leveleiben olvasott utalás alapján. Lehetetlen azonban, hogy szélesebb körű megállapodásra ne lépjünk az Ön levelezése révén. A világ ősállapotával kapcsolatos, hosszas filozofálás után nem szándékozom semmi olyasmivel zavarni Önt, ami a jelen világban zajlik; s azt a különleges kegyet kérem Öntől is, hogy a (reményeim szerint igen nagy számú) levelekben, melyekkel kedvére lesz megtisztelni engem itteni visszavonultságom alatt, egy szót se ejtsen a hírekről; mert minden illetén eseményben van valami, ami arra kényszerít bennünket, hogy jobban érdeklődjünk iránta, mint amennyire – sokak véleménye szerint – érintve vagyunk benne; s ennek ellenére, attól függően, hogy a közügyek hogyan állanak, nem tudom visszatartani magamat attól, hogy örüljek vagy haragudjak vagy elszomrodjak, mint mások; amire alkalmasint igen jó okaim lehetnek, de mégsem szeretném, ha most ilyesmivel nyugtalanítanának. E kérésem azonban nem vonatkozik mindarra, ami az Ön családjával vagy más barátainkkal kapcsolatos, kiknek jólétében, de különösen az Önében, senki sem találhat valóságosabb megelégedést, mint, Uram, az Ön legalázatosabb és legelkötelezettebb szolgája.

Fordította Vassányi Miklós

IRODALOM

- BAYLE, Pierre 1939. *Pensées diverses sur la comète* I–II. Édition critique avec une introduction et des notes, publiée par A. Prat. Deuxième tirage. Paris: Librairie E. Droz (Société des textes français modernes).
- CICERO, Marcus Tullius 2005. *De natura deorum – Academica*. With an English translation by H. Rackham. Cambridge – Massachusetts – London: Harvard University Press, (Loeb 268).
- DESCARTES 1996. *Oeuvres* I–XII. Publiées par Ch. Adam et P. Tannery. Paris: Vrin. [=AT]
- GAWLICK, Günther (szerk.) 1964. John Toland, *Letters to Serena*. Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommann.
- GUEROUULT, M. 1974. *Spinoza*. Vol. I: Dieu (Ethique, I). Vol. II: L'Âme (Ethique, II). Hildesheim – New York: G. Olms Verlag (Studien und Materialien zur Geschichte der Philosophie, Bdd. 6–7).
- PRACHT, Erwin (szerk.) 1959. John Toland, *Briefe an Serena*. Berlin: Akademie.
- SPINOZA é.n. *Opera* I–IV. Im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften hrsg. von C. Gebhardt. Heidelberg: C. Winters Universitätsbuchhandlung.
- SPINOZA 1983. *Éthique*. Texte et traduction par Ch. Appuhn. Paris: Vrin.
- S[PINOZA], B[enedictus] d[e] 1677. *Opera posthuma, Quorum series post Praefationem exhibetur* I–II. [Szerk.: J. Jelles – J. Rieuwertsz] Authorized facsimile printed by microfilm xerography... in 1968 by University Microfilms International. Ann Arbor, Michigan.
- SPINOZA, Benedictus de 1997. *Etika*. Szemere Samu fordítását átdolgozta, a bevezetőt, az utószót, a jegyzeteket írta és a mutatót összeállította: Boros Gábor. Budapest: Osiris.